

**RIVOJLANISHDA INKLYUZIVLIK: HAR BIR BOLA BARQAROR
KELAJAK BUNYODKORI SIFATIDA**

*Xiva tumani 37-son IDUM psixologi
Saparbayeva Moxira Bektemirovna*

Annotatsiya: Ushbu maqolada inklyuziv ta'limning barqaror rivojlanish jarayonidagi o'rni va ahamiyati tahlil etiladi. Inklyuzivlik tamoyili – har bir bolaning ijtimoiy, madaniy va jismoniy farqlaridan qat'i nazar, sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlash orqali jamiyatda tenglik va adolatni qaror toptirishga xizmat qiladi. Maqolada ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvni rivojlantirishning barqaror kelajakni qurishdagi o'rni, shuningdek, har bir bolaning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish imkoniyatini kengaytirishdagi roli yoritilgan. Tadqiqotda BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari, xususan, “Hech kimni ortda qoldirmaslik” tamoyiliga asoslangan tahliliy yondashuv qo'llanilgan. Maqola natijalarida inklyuziv ta'limning faqat ta'limiy jarayon emas, balki ijtimoiy barqarorlik, inson huquqlarini himoya qilish va demokratik qadriyatlarni shakllantirishdagi muhim mexanizm sifatida namoyon bo'lishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, barqaror rivojlanish, inson huquqlari, tenglik, ta'limda adolat, ijtimoiy integratsiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль инклюзивного образования в процессе устойчивого развития. Принцип инклюзивности направлен на обеспечение права каждого ребёнка на качественное образование независимо от его социальных, культурных или физических особенностей, что способствует утверждению равенства и справедливости в обществе. В статье раскрывается значение развития инклюзивного подхода в системе образования как ключевого фактора построения устойчивого будущего и расширения возможностей каждого ребёнка для активного участия в общественной жизни. В исследовании используется аналитический подход, основанный на Целях устойчивого развития ООН, в частности на принципе «Никого не оставить позади». В результате показано, что инклюзивное образование является не только образовательным процессом, но и важным механизмом обеспечения социальной устойчивости, защиты прав человека и формирования демократических ценностей.

Ключевые слова: инклюзивное образование, устойчивое развитие, права человека, равенство, справедливость в образовании, социальная интеграция.

Annotation: This article explores the role of inclusive education in the process of sustainable development. The principle of inclusivity aims to guarantee every child's right to quality education regardless of social, cultural, or physical differences, thereby

promoting equality and justice in society. The article highlights the significance of developing an inclusive approach in education as a key factor in building a sustainable future and empowering every child to participate actively in social life. The study employs an analytical approach based on the United Nations Sustainable Development Goals, particularly the “Leave No One Behind” principle. The findings demonstrate that inclusive education is not only an educational process but also an essential mechanism for ensuring social sustainability, protecting human rights, and fostering democratic values.

Keywords: inclusive education, sustainable development, human rights, equality, educational justice, social integration.

Kirish

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar inson kapitalini rivojlantirish, har bir fuqaroning bilim olish huquqini ta’minlash va jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirishga qaratilgan. **O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni** (2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan)da har bir shaxsning ta’lim olish huquqi davlat tomonidan kafolatlanishi, shuningdek, **inklyuziv ta’lim** tizimini joriy etish va rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur qonunning 4-moddasida ta’limning insonparvarlik, tenglik va uzluksizlik tamoyillari asosida tashkil etilishi zarurligi ta’kidlangan.

Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi – har bir bolaning jismoniy, aqliy yoki ijtimoiy imkoniyatlaridan qat’i nazar, ularni yagona ta’lim muhitiga jalb etish, ularning salohiyatini ochish va ijtimoiy faolligini oshirishdan iboratdir. Shu orqali ta’lim tizimi nafaqat bilim beruvchi, balki ijtimoiy integratsiya va inson huquqlarini ta’minlovchi muhim mexanizmga aylanadi.

Bugungi kunda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) orasida “Sifatli ta’lim” (SDG-4) alohida o‘rin tutadi. Unda “Hech kimni ortda qoldirmaslik” tamoyili ilgari surilgan bo‘lib, u ta’limning barcha bosqichlarida inklyuzivlikni ta’minlash zarurligini ta’kidlaydi. Zero, jamiyatda barqaror taraqqiyotga erishish uchun har bir bola, jumladan, imkoniyati cheklangan yoki ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj bolalar ham kelajak bunyodkorlari sifatida e’tirof etilishi lozim.

Shunday ekan, O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish nafaqat imkoniyati cheklangan bolalarning ta’lim huquqini ta’minlash, balki barqaror, adolatli va farovon jamiyatni barpo etishning muhim sharti sifatida qaralmoqda. Ushbu maqolada inklyuziv ta’limning mazmun-mohiyati, uning barqaror rivojlanish jarayonidagi o‘rni hamda har bir bolani kelajak bunyodkori sifatida shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

So‘nggi yillarda inklyuziv ta‘lim masalasi nafaqat milliy, balki global miqyosda dolzarb ilmiy va amaliy yo‘nalishlardan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining **“Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni** (2020-yil 23-sentabr)da inklyuziv ta‘limni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Qonunning 4-moddasida ta‘limning insonparvarlik, tenglik, uzluksizlik va inklyuzivlik tamoyillariga asoslanishi ta‘kidlanadi. Bu esa har bir bolaning, shu jumladan, jismoniy yoki aqliy imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning ham sifatli ta‘lim olish huquqini kafolatlaydi.

Shuningdek, **O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-dekabrdagi PQ–5270-son qarori** bilan tasdiqlangan **“Inklyuziv ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorda** umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarida inklyuziv o‘quv muhitini yaratish, pedagoglarni maxsus tayyorlash va nogironligi bo‘lgan bolalar uchun zarur shart-sharoitlarni ta‘minlash vazifalari belgilangan. Mazkur hujjat O‘zbekistonda inklyuziv ta‘limni amaliyotga joriy etish uchun mustahkam huquqiy asos yaratdi.

Xalqaro miqyosda esa, **Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari** (SDG-4: “Sifatli ta‘lim”) inklyuziv va adolatli ta‘lim tizimini shakllantirishni barqaror rivojlanishning asosi sifatida belgilaydi. UNESCO tomonidan 2017-yilda chop etilgan **“A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education”** nomli hisobotda har bir bolaga individual yondashuvni ta‘minlash, ijtimoiy to‘siqlarni bartaraf etish va o‘qituvchilar malakasini oshirish orqali ta‘limda inklyuzivlikni kuchaytirish zarurligi ta‘kidlangan.

Mahalliy tadqiqotchilardan **M. To‘raqulova (2021), D. Tursunova (2022), N. Murodova (2020)** kabi olimlarning ishlarida inklyuziv ta‘limni rivojlantirishning pedagogik, psixologik va ijtimoiy jihatlarini tahlil etilgan. Ularning fikricha, inklyuziv ta‘lim tizimi nafaqat imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy integratsiyasini ta‘minlaydi, balki barcha o‘quvchilarda bag‘rikenglik, hamdardlik va fuqarolik mas‘uliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta‘lim – bu faqatgina maxsus ehtiyojli bolalar uchun yaratilgan sharoit emas, balki jamiyatning barcha a‘zolari uchun teng imkoniyat, adolat va barqaror rivojlanishga xizmat qiluvchi tizimdir. Shu bois, inklyuzivlikni rivojlanishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida qarash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot ishining metodologik asosi O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari, xususan, **“Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun** (2020-yil), **“Inklyuziv ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari**

to‘g‘risida”gi PQ–5270-son qaror (2021-yil), shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining **Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG-4)** va **UNESCO** tavsiyalari asosida ishlab chiqildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — inklyuziv ta’lim tizimining barqaror rivojlanish jarayonidagi o‘rni, ijtimoiy ahamiyati va har bir bolani kelajak bunyodkori sifatida shakllantirishdagi rolini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda quyidagi **metodlar** qo‘llanildi:

1. **Nazariy-tahliliy metod** – inklyuziv ta’limga oid xalqaro va milliy manbalar, qonun hujjatlari, ilmiy maqolalar hamda konseptual yondashuvlar o‘rganildi, ularning mohiyati solishtirildi va tahlil qilindi.
2. **Qiyosiy tahlil metodi** – O‘zbekiston tajribasi xalqaro tajribalar (UNESCO, UNICEF, Finlandiya, Janubiy Koreya va boshqalar) bilan solishtirilib, o‘xshash va farqli jihatlar aniqlab chiqildi.
3. **Sotsiologik tahlil** – o‘qituvchilar, ota-onalar va ta’lim mutaxassislari o‘rtasida olib borilgan so‘rovnomalar hamda kuzatuv natijalari asosida jamiyatda inklyuzivlikka munosabat o‘rganildi.
4. **Sistemali yondashuv** – inklyuziv ta’limni barqaror rivojlanishning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqish uchun qo‘llanildi.
5. **Kontent tahlili** – O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, hukumat qarorlari va xalqaro tashkilotlarning hisobotlari mazmunan tahlil qilinib, tadqiqotning nazariy asoslari shakllantirildi.

Tadqiqotning **predmeti** — inklyuziv ta’lim tizimi va uning barqaror rivojlanishdagi o‘rni;

obyekti — O‘zbekiston ta’lim tizimi va unda inklyuzivlik tamoyillarini joriy etish jarayonidir.

Metodologik jihatdan tadqiqotda **insonparvarlik, ijtimoiy adolat, teng imkoniyatlar, barqaror rivojlanish** va **inklyuzivlik** tamoyillariga tayangan holda tahlil olib borildi. Mazkur yondashuvlar tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi va amaliy ahamiyatini ta’minladi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda ta’lim tizimini isloh qilish jarayonida inklyuzivlik masalasi alohida e’tibor markazida turibdi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda Prezidentning PQ–5270-son qarorida belgilangan vazifalar asosida mamlakatda barcha bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish borasida muayyan natijalarga erishilmoqda. Biroq amaliyotda ushbu jarayonni to‘liq joriy etish uchun hal etilishi lozim bo‘lgan bir qator muammolar ham mavjud.

Avvalo, **pedagoglarning inklyuziv ta’limga tayyorgarlik darajasi** hamon yetarli emas. Ko‘plab o‘qituvchilar maxsus pedagogika, differensial yondashuv va psixologik qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha zarur bilim va ko‘nikmalarga ega emaslar. Bu esa nogironligi bo‘lgan yoki o‘quv ehtiyojlari farqli bo‘lgan bolalar bilan samarali ishlashni qiyinlashtiradi. Shuningdek, ta’lim muassasalarida **infratuzilma va texnik**

sharoitlarning to‘liq moslashtirilmaganligi (panduslar, maxsus uskunalar, qo‘shimcha o‘quv materiallari yetishmasligi) ham inklyuziv ta‘limni keng joriy etishga to‘sqinlik qilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta‘limni samarali tashkil etish uchun nafaqat moddiy-texnik bazani kuchaytirish, balki **jamiyatning inklyuziv madaniyatini shakllantirish** zarur. Chunki ijtimoiy stereotiplar, noto‘g‘ri qarashlar va ayrim hollarda diskriminatsiya holatlari hali ham mavjud. Shu sababli ta‘lim tizimida inklyuzivlikni rivojlantirish jarayoni ijtimoiy ongini o‘zgartirish, bag‘rikenglik va insonparvarlik qadriyatlarini mustahkamlash bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, xalqaro tajribada (xususan, Finlyandiya, Kanada, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda) inklyuziv ta‘lim nafaqat nogironligi bo‘lgan bolalar, balki ijtimoiy, iqtisodiy yoki madaniy jihatdan turli qatlam vakillari uchun ham birlashtiruvchi tizim sifatida qaraladi. Bu yondashuv har bir bolaning o‘z qobiliyati va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, ijtimoiy integratsiyani ta‘minlashga xizmat qiladi. O‘zbekiston ta‘lim tizimi ham aynan shu yo‘nalishda rivojlanib borayotganini kuzatish mumkin.

Muhokama jarayonida aniqlanganidek, inklyuziv ta‘limning barqaror rivojlanishdagi o‘rni beqiyosdir. Chunki bu tizim orqali har bir bola o‘zini jamiyatning to‘laqonli a‘zosi sifatida his etadi, bu esa ijtimoiy barqarorlik, tenglik va adolatni mustahkamlaydi. Demak, inklyuzivlik – bu shunchaki pedagogik yondashuv emas, balki kelajak jamiyatining insonparvarlik tamoyillariga asoslangan barqaror rivojlanish modeli hisoblanadi.

Natijalar tahlili

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta‘lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha oxirgi yillarda sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmoqda. **“Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun (2020) va PQ–5270-son qaror (2021)** asosida inklyuziv ta‘limni huquqiy jihatdan mustahkamlash, maxsus ehtiyojli bolalarni ta‘lim tizimiga to‘liq jalb etish va ularning individual o‘quv ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan mexanizmlar shakllantirilgan.

Tahlil natijalariga ko‘ra:

- So‘nggi yillarda mamlakat bo‘yicha **inklyuziv sinflar soni va ularda tahsil olayotgan o‘quvchilar miqdori ortgan**, bu esa davlat siyosati samaradorligini ko‘rsatadi.
- **Ta‘lim infratuzilmasida ijobiy o‘zgarishlar** — ayrim umumta‘lim maktablari panduslar, maxsus sinf xonalari, psixologik-pedagogik markazlar bilan jihozlangan.

- **Pedagoglar malakasini oshirish dasturlari** joriy qilinib, ularga inklyuziv pedagogika asoslari, kommunikativ metodlar va individual yondashuv tamoyillari o'rgatilmoqda.

Biroq natijalar shuni ham ko'rsatadiki, ayrim hududlarda inklyuziv ta'lim jarayoni **notekis rivojlanmoqda**. Ustuvor muammolar quyidagilardan iborat:

1. Pedagoglarning maxsus metodik tayyorgarligi yetarli darajada emas.
2. Qishloq hududlarida infratuzilma va texnik sharoitlar to'liq moslashtirilmagan.
3. Ota-onalar hamda jamiyatda inklyuzivlik madaniyati to'liq shakllanmagan.

So'rovnoma natijalari (100 nafar o'qituvchi va 60 nafar ota-ona o'rtasida o'tkazilgan)ga ko'ra:

- 68% o'qituvchilar inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, 54% pedagog o'zini yetarli tayyor emas deb hisoblaydi.
- 72% ota-onalar inklyuziv muhit bolalarning ijtimoiylashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tan olgan.
- 60% ishtirokchilar jamiyatda inklyuzivlikka oid axborot-targ'ibot ishlarini kuchaytirish zarurligini ta'kidlagan.

Ushbu natijalar shuni anglatadiki, O'zbekistonda inklyuziv ta'limni barqaror rivojlanishning tarkibiy qismi sifatida qarash tobora kuchaymoqda. Har bir bola – uning imkoniyatidan qat'i nazar – ta'lim olish, o'z salohiyatini namoyon etish va kelajak jamiyatining bunyodkori bo'lish huquqiga ega.

Demak, inklyuziv ta'lim tizimining rivoji mamlakatda **ijtimoiy adolat, inson huquqlariga hurmat va barqarorlik madaniyatini shakllantirishning** asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Natijalar tahlili

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha oxirgi yillarda sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Tahlil natijalariga ko'ra:

- So'nggi yillarda mamlakat bo'yicha **inklyuziv sinflar soni va ularda tahsil olayotgan o'quvchilar miqdori ortgan**, bu esa davlat siyosati samaradorligini ko'rsatadi.
- **Ta'lim infratuzilmasida ijobiy o'zgarishlar** — ayrim umumta'lim maktablari panduslar, maxsus sinf xonalari, psixologik-pedagogik markazlar bilan jihozlangan.
- **Pedagoglar malakasini oshirish dasturlari** joriy qilinib, ularga inklyuziv pedagogika asoslari, kommunikativ metodlar va individual yondashuv tamoyillari o'rgatilmoqda.

Biroq natijalar shuni ham ko'rsatadiki, ayrim hududlarda inklyuziv ta'lim jarayoni **notekis rivojlanmoqda**. Ustuvor muammolar quyidagilardan iborat:

1. Pedagoglarning maxsus metodik tayyorgarligi yetarli darajada emas.

2. Qishloq hududlarida infratuzilma va texnik sharoitlar to‘liq moslashtirilmagan.

3. Ota-onalar hamda jamiyatda inklyuzivlik madaniyati to‘liq shakllanmagan.

So‘rovnoma natijalari (100 nafar o‘qituvchi va 60 nafar ota-ona o‘rtasida o‘tkazilgan)ga ko‘ra:

- 68% o‘qituvchilar inklyuziv ta‘limni qo‘llab-quvvatlagan bo‘lsa-da, 54% pedagog o‘zini yetarli tayyor emas deb hisoblaydi.
- 72% ota-onalar inklyuziv muhit bolalarning ijtimoiylashuviga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini tan olgan.
- 60% ishtirokchilar jamiyatda inklyuzivlikka oid axborot-targ‘ibot ishlarini kuchaytirish zarurligini ta‘kidlagan.

Ushbu natijalar shuni anglatadiki, O‘zbekistonda inklyuziv ta‘limni barqaror rivojlanishning tarkibiy qismi sifatida qarash tobora kuchaymoqda. Har bir bola – uning imkoniyatidan qat‘i nazar – ta‘lim olish, o‘z salohiyatini namoyon etish va kelajak jamiyatining bunyodkori bo‘lish huquqiga ega.

Demak, inklyuziv ta‘lim tizimining rivoji mamlakatda **ijtimoiy adolat, inson huquqlariga hurmat va barqarorlik madaniyatini shakllantirishning** asosiy omillaridan biri sifatida e‘tirof etilishi mumkin.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta‘lim tizimi O‘zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanish siyosatida muhim strategik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun va Prezident qarorlari asosida har bir bolaning ta‘lim olish huquqini ta‘minlash, ularning shaxsiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish hamda jamiyat hayotida faol ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Inklyuziv ta‘lim nafaqat imkoniyati cheklangan bolalarga, balki barcha o‘quvchilarga ijtimoiy tenglik, bag‘rikenglik, insonparvarlik va hamjihatlik ruhida tarbiya berishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, inklyuziv ta‘lim — bu pedagogik yondashuv emas, balki barqaror rivojlanishning ijtimoiy, madaniy va ma‘naviy poydevorini shakllantiruvchi tizimdir.

Biroq tizimni to‘liq joriy etish uchun hali bir qator masalalarni hal etish talab etiladi. Xususan, pedagoglarning malakasini oshirish, infratuzilmani inklyuziv talablar asosida takomillashtirish, ota-onalar va jamoatchilikda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy takliflar:

1. **Pedagoglar malakasini oshirish** uchun oliy ta‘lim muassasalarida “Inklyuziv pedagogika” fanini majburiy kurs sifatida joriy etish.
2. **Ta‘lim muassasalarining infratuzilmasini** (panduslar, maxsus jihozlar, o‘quv materiallari) bosqichma-bosqich moslashtirish.

3. **Ota-onalar va jamoatchilik uchun targ‘ibot va trening dasturlarini** ishlab chiqish, jamiyatda inklyuzivlik qadriyatlarini mustahkamlash.
4. **Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni** kuchaytirish, ilg‘or tajribalarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish.
5. **Inklyuziv ta‘limni monitoring qilish tizimini** joriy etish va samaradorlik ko‘rsatkichlarini muntazam tahlil qilib borish.

Umuman olganda, inklyuziv ta‘lim — barqaror rivojlanishga erishish, ijtimoiy adolatni qaror toptirish va kelajak avlodni har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllantirishning muhim kafolatidir. Har bir bola, o‘zining jismoniy yoki ijtimoiy holatidan qat’i nazar, kelajak jamiyatining bunyodkori ekanini anglash – inklyuzivlik falsafasining eng yuksak ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). *Ta‘lim to‘g‘risidagi Qonun*. Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–5270-son qarori. (2021, 13 dekabr). *Inklyuziv ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*. Tashkent.
3. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: UN.
4. UNESCO. (2017). *A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education*. Paris: UNESCO.
5. Ainscow, M., & Booth, T. (2002). *The Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.
6. To‘raqulova, M. (2021). Inklyuziv ta‘limning pedagogik va ijtimoiy aspektlari. *Ta‘lim va rivojlanish*, 3(1), 45–57.
7. Tursunova, D. (2022). Inklyuzivlik va barqaror rivojlanish: O‘zbekiston tajribasi. *Pedagogika ilmiy jurnali*, 8(2), 112–125.